

ПРЕДРАГ МАТЕИЧ (САЩ)

ЕФРЕМ И БЪЛГАРСКИ СБОРНИК ОТ КРАЯ НА XIV ВЕК

Настоящата статия ще се занимава с някои въпроси, свързани с книжовника Ефрем и произведенията му в Хилендарски ръкопис № 342, който представлява сборник предимно от канони и стихирни. Всички проблеми естествено не могат да бъдат напълно осветлени тук, но искам да отделя повече внимание на някои съществени страни от въпросите, свързани с книжовника Ефрем и особено важната за целта датировка на творбите му. Ще бъде направен опис на ръкописа, който да даде представа за този интересен от научно гледище сборник. Обект на наблюдение ще бъде личността на книжовника Ефрем, както и правописът на ръкописа.

Хилендарският ръкопис № 342 (414 по Сава Хилендарски) е от среднобългарска редакция, изписан с четлив, но неособено красив полуустав. Написан е на хартия с размери $20,5 \times 13$ см, има 168 плюс 1 листа, плюс 6 печатни листа от „Псалтира“ на Божидар Вукович. Липсва край на ръкописния текст. На последния лист има три къси приписки, нито една от които не представлява особен интерес. Текстът на паметника е написан на една колонка, 16×9 см, с по 22 реда, букви — 2 мм. Използувано е черно и кафяво мастило за текста, а червено за инициалите, заглавията и украса; синьо мастило се използва в някои инициали. Ръкописът е подвързан с дърво, облицовано с хубаво обработена кожа; липсват каишките за закопчаване.

Ръкописът има два водни знака — дракон и два кръга. Първият знак, драконът, условно може да се датира по тип към последната третина на XIV в. Докато „вержори“ и „понтюзо“ съвпадат с известни групи от периода 1362—1396 г., самият знак, „дракон“, не позволява да се уточни по-прецизно датата. Вторият воден знак обаче, открит от проф. Матей Матейч, помага за по-точна датировка на паметника. Знакът е „два кръга“ и съвпада напълно със знака, даден у Мошин—Тралич под № 2076, с дата 1387 г. Тази информация за датировката на ръкописа се покрива с други податки в сборника, свързани със съдържанието и езика му.¹

¹ С изключение на съдържанието данните за научния опис на Хил. рък. № 342 са получени от проф. Матей Матейч, Щатски университет Охайо, САЩ, от събраните от него данни за опис на хилендарските ръкописи.

Сборникът съдържа 25 основни произведения, някои от които са образувани от няколко по-малки произведения. Сборникът започва с „в петък вечерта пета неделя поста“. Следва „чин како подобае пати параклиси Богородици“ (156—196), „евангелие от Лука“ (196—23а), „чин биваеми на разлъчение души“ (23а—29а). Сборникът завършва с „апостоли и евангелия с блаженам за празнична неделя“ (1116—122а), „молитви святаго причештения святых“ (15 различни молитви 122а—135а), „в святи велики петък вечер“ (135а—1576) и „в свята и велика събота вечер“ (1576—1686) без края на последното.

Между началото и края на ръкописа (40а—1116) има 15 произведения, 11 канона и 4 групи стихирни. Тези произведения съставят най-основната част на сборника. Представлява интерес, че от 15-те произведения 11 са на писатели от XIV в.: Григорий Синаит е представен с три канона; патриарх Филотей е представен с един. Тези четири канона са преводни, но особен интерес представляват 7 оригинални славянски произведения на книжовника Ефрем. Тъй като за Ефрем и неговите произведения почти нищо не е известно, няма да говоря за датировката и съдържанието на произведенията на другите книжовници, а ще спра вниманието си само върху Ефрем.

За разлика от датировката на самия сборник датировката на оригиналните произведения на Ефрем е много по-сложна, тъй като липсват почти всякакви преки исторически данни. В единствения канон, където се намират някакви податки — „Канон молебен О цари, емуже краегранесие се: О цари, Моление Царю Христу Приноситъ Ефремъ“, — данните могат засега да се третират само условно, защото нито името на царя, за когото канонът е бил написан, нито името на града, който е нападен от „измаилски“-я народ, е посочен. Но фактът, че няколко пъти в текста срещаме различни названия на османците, дава основание това произведение да се датира към вече споменатия период — края на XIV в.

Засега освен в Хилендарския ръкопис ми е познат само още един препис на канона за царя и нито един друг препис на останалите шест произведения на Ефрем. Този втори препис в същност е преработка на споменатия вече „Канон молебен О цари...“ и донякъде изяснява някои въпроси, свързани с личността на Ефрем. В 1962 г. Владимир Мошин публикува съобщение за преписа под заглавие „Молебствије о деспоту Стефану Лазаревићу“ в „Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор“, кн. XXVIII, 1962, Београд. Канонът по-късно е публикуван в сборника „Срблак“ на нормализиран език, под заглавие „Канон Молебен О Цари или Деспоти, Је му же крајегранесије се: О Цари Моленије Цару Христу Приносит Јефрем“. При съпоставка на заглавията се оказва, че даденият акростих е един и същ. Според Вл. Мошин ръкописът, в който се намира канонът, е датиран към края на XIV в. или първите години на XV в., като са взети пред вид водните знаци и външните белези.² И двата ръкописа, в които се намира препис на „Канон молебен О цари...“, се датират към едно и също време. Следователно както за датировката на Хилендарския ръкопис № 342, така и по въпроса за пър-

² Вл. Мошин. Молебствије о деспоту Стефану Лазаревићу. — Прилози за книжевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1962, кн. XXVIII, с. 220.

воначалният вариант на канона е важно да се реши кой препис е по-стар. Тази проблема е важна и защото до голяма степен определя дали Ефрем е български или сръбски книжовник, въпреки че през средновековния период този въпрос едва ли е бил от съществено значение.

При сравнение с публикувания в „Срблак“ вариант разликите между двата преписа са малко, но значителни. Думата „цар“ нито веднъж не е използвана в преписа. Думата „цар“ в Хилендарския препис е заменена в преработката на 35 места с думите „деспот“, „Стефан Деспот“, „деспот Стефан“ в различните им граматически форми. Смятам, че отсъствието на думата „цар“ в случая е повече стремеж на неизвестния преписвач да конкретизира едно общо название към специфичен случай, отколкото обратното. Както е известно, думата „деспот“ се различава значително от думата „цар“. С изключение на тази замяна на думи само на 15 места има разлика между двата преписа, и то на 13 от тези места става дума за замяна на синоними, изпускане на двойното местоимение и подобни дребни разлики. От казаното е ясно, че от тези разлики не може да се разбере кой препис е по-стар. Единствено може да се реши, че единият препис е направен от другия или че и двата са направени от един общ извор. Обаче на две места има значителна разлика между двата преписа, с която може да се достигне до вярно определяне, кой от двата преписа представлява първоначалният вариант.

Оказа се, че вариантът на канона в Хилендарския ръкопис № 342 запазва *изцяло* акростиха на канона, докато вариантът в „Срблак“ има два изпуснати тропара: изпуснат е четвъртият тропар в пета песен, който в нашия препис започва: — „*Хѣ црю молнть тѣ вѣнцѣносѣцъ рѣбъ твоѣ н припадѣмъ къ тебѣ извѣстнъ егѣ...*“ (68б). Тук началната буква „Х“ е нужна за думата „Христу“ в акростиха. В другия препис се преминава от третия на петия тропар, който има начало — „*Рѣва злыхъ...*“. Вторият изпуснат тропар е от девета песен в нашия вариант и започва така — „*Радѣстнъ вѣна бѣднъ црю нашему съдѣтелю бѣ н съхраннъ егѣ невѣднѣ цѣла н радѣстнѣ...*“ (71а). Тук началната буква „Р“ в една от най-важните части на акростиха, която съобщава името на автора, ЕФРЕМ, е изпусната. В другия препис се преминава от втория на четвъртия тропар, който има начало — „*Еси намъ вѣрнымъ...*“. И така, като в Хилендарския ръкопис № 342 акростихът е абсолютно запазен, изпуснатите тропари в другия препис са достатъчно основание да се смята, че канонът в Хилендарския сборник е първоначалният вариант, който следователно е бил написан преди 1402 г. — датата, когато Стефан Лазаревич е станал деспот.

Трябва да се отбележи, че сръбските учени, които са работили със свой препис, са забелязали известна непоследователност в акростиха, но те не са обяснили това с липсата на тропари, понеже са смятали, че имат едно оригинално и изцяло запазено произведение. Радоичич тълкува акростиха на канона така: „Акростихъ је цео спроводен крозъ песме. У 5. песни богородичан није узет у обзир, а у 6. песни први тропар не треба да почиње са „Исусе Христе“, већ само са „Христе“, и то с тим да се за акростихъ узме не само слово „х“ већ и „р“. У 9. песни је име песни-

ково. Оно је од пет слова... а песма има три тропара и богородичан. Због тога је из имена у акростиха изостало слово „р“.³

И така въз основа на набљуденията на двата преписа в текстологически план може да стигнем до следните изводи: Хилендарският вариант с пълния и точен акростих треба да се приеме като запазващ оригинала; оригиналното произведение не е посветено на Стефан Деспот, което ни дава основание да свържем написването на канона с по-ранен период.

Във връзка с поставената тук задача за датировката на произведенията на Ефрем се налага да се направи опит за датиране на паметника, като освен водните знаци се използвава и много важният палеографски белег правописът.

Най-беглият поглед върху правописа на Хилендарският ръкопис № 342 го сврзва с Евтимиевата правописна школа. Преди всичко в двете характерни за писмото тенденции, првата — съхраняване на среднобългарският характер на правописа, като се запазват и се употребяват редовно всички специфични старобългарски графични знаци: ерове, носовки, ят, дзяло и др., някои от които за изследваната епоха, както е известно, нямат вече фонетично покритие. И втората тенденция: гърцизация на писмото, изразена в употребата на няколко графеми за един звук, и най-вече поставяне на трите гръцки ударения и лишените от смислово съдържание за българската реч придихателни знаци.

Тук накратко ще дам правописните особености на Хилендарският ръкопис № 342.

В употребата на двата ерови знака фонетичният принцип не е прокаран напълно последователно: 1) в коренна сричка най-често еровете се употребяват на етимологическо място, но се срещат и замени на малък еров знак с голям; 2) в предлозите и префиксите почти без изключение се използва голям ер; 3) в краесловията правописната употреба не е редовна, предимно се употребява голям ер.

Употребата на носовките е постоянна, т. е. на етимологическото място. Никъде в паметника не се среща характерната за по-късните ресавски ръкописи замяна на голямата носовка с „у“ и на малката с „е“. Наблюдава се графично разподобяване при позиционно съседство на двете носовки: голяма/малка.

Повсеместно се употребява ъ с изключение на началото на думата, където редовно се изписва ѧ. Липсата на употребата на ѧ в средисловието може да се обясни с факта, че в паметника липсва отбелязване на йотувано „а“.

Ы се употребява на етимологическото място. Не забелязах тенденция за замяна на ы с н и обратно: нхѣтнѣтн (596), пастырѣ (67а).

З се употребява на етимологическо място за африката „дз“, свѣздѣ (496), рѣстрѣсажѣ (596), но има тенденция да се разшири неговата употреба и да се използва за спиранта „з“: свѣрѣ (50а), шж(н)днтѣлю (60а).

³ Ъ. Сп. Радојичић. Творца и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963, с. 216.

В паметника редовно се изписва епентетичното Л: *ИЗБАВЪЖ* (36а), *ЗМАЛН* (38б), *ИСЛЪПЛЕНІЕ* (43а).

За означаване на звук „у“ се употребяват два знака — ОУ и У. ОУ винаги в началото на думата; в средисловие и краесловие и двата знака се употребяват, без да се забелязва някакво правило.

За означаване на звук „о“ се употребяват: 1) обикновено „о“ — навсякъде, без началото на думата; 2) широко „о“ — в началото на думата (наред с омегата и широката омега); 3) „омега“ — в началото на думата и по-рядко в средисловие; 4) очно „о“ — във всички форми на „око“. Предлогът „от“ винаги се изписва в съкращение с омегата. Забелязва се тенденция в повечето съкращения с буквата „о“ да се пишат с „омега“.

В паметника се употребяват три форми за „и“: 1) „И“ — навсякъде с изключение пред гласна; 2) „І“ — повсеместно пред гласна и в имена след съгласна (с две точки над знака); без точки „І“ се употребява в специфични думи като *ІМѢ*, *ІС*, *МАРІЕ*; 3) „ипсилон“ — в гръцки имена, *МІУСН* (51б), *КѢРІАКМЪ* (53а), *НМѢРЫ* (53б).

За означаване на звук „е“ се употребяват три знака: 1) обикновено „е“ — навсякъде, без началото на думата; 2) широко „е“ — в началото на думата (забелязва се тенденция да се изписва на края на думата, ако с тази дума завършва синтактична цялост: пред пунктуационен знак); 3) гръцкото „е“ (ε) — без последователност се изписва от време на време.

В ръкописа определено прави впечатление липсата на йотация на „а“, „е“, „ѡ“, и „ѧ“. Много рядко се отбелязва йотация на „ОУ“ с „Ю“.

„Й“ не се използва в паметника.

В ръкописа ударението се отбелязва често и уместно, но непоследователно върху всички думи: 1) „оксия“ — върху ударени гласни освен в краесловие; 2) „вария“ — над последна ударена гласна; 3) „периспо-мени“ — в специфични думи като *МНѢ*, *БѠ*. В паметника последователно се употребява „двоен гравис“ върху едносрични думи с отворена сричка *ТѢ*, *Тѧ*, *СѢ*, *ЗРА*, *ЗРН*, *ТЛА*, *ЗАЪ*, *ЗЛЪ*, *ГДѢ*, със смислоразличителна функция.

Преписвачът употребява редовно знака за леко придихание съобразно с гръцкия правопис.

За препинателни знаци преписвачът употребява: 1) „голяма средиредна точка“ — рядко; 2) „малка точка“ — за отделяне на синтактични цялости (най-често употребявано); 3) „запетая“ — същата функция, както „малката точка“, но много рядко; 4) „калиграфски знаци“ — (две точки с крива линия, три точки с крива линия, четири точки) за отбелязване на големи синтактични цялости. Забелязва се тенденция да се отбелязват по-големи синтактични цялости с главна буква (макар и непоследователно).

В паметника се употребяват два типа съкращения: 1) „титлови“ — в две форми, чрез изпусчане на букви и означаване на съкращението само чрез титлов знак, и чрез изписване на буква под титловия знак; 2) „безтитлови“ — с изнасяне буква над реда (най-често „Д“, „Х“ и „М“, което в същност само по оформление прилича на съкращение).

В заключение искам да кажа, че въпреки известна непоследователност от страна на неизвестния преписвач на Хилендарския ръкопис № 342 ясно личи принадлежността към Търновската правописна школа.

Направените дотук наблюдения, свързани с датировката на произведенията на Ефрем и паметника, могат да служат вече за опорна точка при опита да се хвърли светлина върху личността на Ефрем.

В Хилендарския ръкопис № 342 химнописецът Ефрем е представен със седем определено негови произведения. Има вероятност още един канон в сборника да е негова творба, но този въпрос още подлежи на изследване. От седемте произведения (3 канона и 4 групи стихирни) четири са посветени на Света Богородица, а три — на Исус Христос — единият от които вече представих, „Канон молебен О цари...“. С изключение на този канон другите са типични за жанра, докато канонът за царя има и исторически елементи. Поради жанровите особености на творбите автобиографичните податки за Ефрем не проличават ясно, т. е. всичко, което се говори от името на автора, е типично за жанра и твърде общо: той се оплаква, че бил много лош, ленив, много греховен и т. н. Тези факти не могат да дадат някаква по-определена представа за личността на Ефрем. Затова пък произведенията са красноречиво свидетелство за писателския талант на Ефрем. Каноните са поетични: без да излиза от рамките на жанра, книжовникът умело използва метафори, епитети и други художествени похвати. Фактът, че в пет от седемте произведения Ефрем е прокарал акростих, също е доказателство за добро владение на поетическата техника. Докато в две от произведенията акростихът е съставен само от името му, в другите три има точно спазени акростихове от 35, 44 и 93 букви: О царн моленіе царю хрнстоу прнноснть ефремъ, (67а—71а); прнмн ма спасе много тн пръгръшнвшн н кажща са ефремъ, (101б—108а); моленіе прнмн въспетъаа дево бого матн маріе окаянаго н много страстнаго ефрема лють въ доущаго н недоумъща, (85а—100б). Така Ефрем убедително се изявява като майстор на акростиха.

Както отбелязах, „Канон молебен О цари...“ съдържа някои исторически данни. Говори се за държава, цар и народ, които се намират в опасност, определена като „и маилски народ“. Отправя се молитва за „разорение на поганское стръмление“. Става ясно, че неизвестният за нас цар се сражава заедно с войската си, защото в канона има молба за победа и за спасение на царя, неговите войски и града. Царят и населението в града се намират в беда и всички се боят от жестокостите на „езически“-те нашественици.

Фактите за царя са следните: че е млад, но има син, с когото заедно се защитават от нападателите. Книжовникът призовава Христос да „оукръпн десницѣ нмѣ“. Историческата обстановка проличава в отделни тропари, в които авторът се моли за единство в унищожение на ересите. Някои редове са написани с разбиране, какво очаква народа, ако царят и войската му не успеят да предотвратят натиска на исмаилтяните.

И така посочените съдържателни особености също позволяват да се датира това произведение на Ефрем към последната четвърт на XIV в.

Данните, извлечени от „Канон молебен О цари...“, са оскъдни. Вярно е, че съответствуват на положението в обсадения Търновград, на

наличието на младия български цар Иван Шишман и сина му Иван Александър. Но тази картина, цар и престолонаследник, които защитават обсаден град и цялата си държава от натиска на османците, се повтаря често с различни имена на градовете и владетели през последната четвърт на XIV в. Тъй като засега съвсем точна датировка на произведението не може да се направи, въпросът за идентифицирането на историческите личности и на определението на историческите данни в канона не може със сигурност да намери отговор. Във връзка с това въпросът за личността и идентифицирането на книжовника Ефрем излиза още по-определено на преден план.

Известни са трима книжовници с името Ефрем от този период. Единият е книжовникът Ефрем, познат от изследвания сборник, вторият е патриарх Ефрем (българин по произход, сръбски патриарх от 1375 г., починал през 1400 г.), третият е представен като преписвач от Джордже Радоичич.⁴ Тъй като последният Ефрем е бил преписвач на един значително по-късен ръкопис от 1420/1421 г., според Радоичич, и повече податки за него не са ми известни, няма да третирам въпроса за неговото идентифициране с нашия книжовник Ефрем, като засега тяхното идентифициране ми се струва съвсем нереално. Остава да се реши дали книжовникът Ефрем и патриарх Ефрем могат да бъдат един и същи човек. Проф. Владимир Мошин в съобщението си за „Канон молебен О цари...“ пръв обърна внимание на възможността творбата да е написана от патриарх Ефрем и посочи явна връзка между съдържанието на канона и данните в житието на патриарх Ефрем: че е бил добър проповедник и че се е борил срещу ересите. „Житије (на патриарх Ефрем) истиче у једну руку његову просвећеност и радове на пољу црквене проповеди, а у другу руку — посебне напоре за борбу с јересима, што би се налазило у складу с подацима таквог садржаја у канону.“⁵ Необходимо е да се добави, че има и значителни исихастки елементи в произведенията на Ефрем в Хилендарския ръкопис № 342, което също свързва нашия книжовник с данните от житието на патриарх Ефрем. Но проф. Мошин, а по-късно и Радоичич, като отчитат факта, че Стефан Лазаревич е станал деспот през 1402 г., а патриарх Ефрем е починал през 1400 г., отхвърляха възможността авторът на канона да е патриарх Ефрем. Цитирам Радоичич по въпроса: „Приликом идинтификовање Јефрема не може се рачунати с патриархом српским Јефремом, јер је он умро 1400 год., а у целом канону и у свим осталим песмама стално се помиње деспот Стефан, који је добио деспотску титулу 1402 год.“⁶ Сега обаче, като се приеме, че първоначалният вид на канона не се отнася до Стефан Лазаревич и че е от по-ранен период, цялата предишна аргументация на сръбските учени за невъзможността канонът да е бил написан от патриарх Ефрем отпада (доколкото те са били прави и във всички други отношения). За съжаление извън споменатите съображения, които разкриват само логическата връзка между патриарх Ефрем и нашия книжовник Ефрем, засега няма никакви сигурни доказателства, че се отнася до едно и също лице. Най-силните аргументи са обстоятелствени—и двамата са българи, живеят

⁴ Т. Сп. Радојичић. Цит. съч., с. 217.

⁵ В. Мошин. Цит. съч., с. 233.

⁶ Т. Сп. Радојичић. Цит. съч., с. 216—217.

по едно и също време, и двамата са борци за единство срещу османците и противници на ересите.

Смятам, че въпросът няма да може да се реши, докато не се издирят повече данни. Според Мошин Ефрем е трябвало да бъде придворен книжовник, за да получи отговорната задача да напише молебен за царя. Патриарх Ефрем е бил придворен, но сръбските владетели не носят титлата „цар“ по това време. От друга страна, не е вероятно канонът да е бил написан преди 1375 г., когато Ефрем става патриарх. Същевременно съществува и малката възможност патриарх Ефрем, като българин, да е написал канон за Иван Шишман, въпреки че патриарх Ефрем (доколкото се знае) не е бил близко до българския цар. Тази хипотеза се гради само като се имат пред вид близките брачни отношения между Шишмановци и Лазаревичи (българската царица е сестра на тогавашния сръбски крал Стефан Лазаревич); към това може да се добави общото уважение към бащата на Стефан, княз Лазар, и канонизирането му като светец след битката при Косово поле. Казаното дотук, разбира се, е хипотетично — но по друг начин в момента е трудно да се обясни как иначе би станало така, че патриарх Ефрем да има причина да напише „Канон молебен О цари...“ за българския цар. Да се приеме обаче, че патриарх Ефрем е написал това произведение (ако се окаже, че книжовникът Ефрем и патриарх Ефрем са едно и също лице) за един от сръбските владетели, също ми се струва необосновано в момента.

В заключение искам да подчертая, че въпросът за идентифицирането на нашия книжовник Ефрем е твърде сложен; той поражда и други въпроси, свързани с вероятната връзка между Патриарх Евтимий и разглеждания книжовник и с влиянието на Ефрем в Сърбия като вероятен представител и разпространител на Евтимиевата школа. Възможността Ефрем от Хилендарския ръкопис № 342 да е идентичен с патриарх Ефрем е „съблазнителна“ и точно затова трябва с голямо внимание да се подхожда към тази хипотеза. Но тук искам да обясня мнението си по въпроса малко по-подробно. Проф. Мошин и други сръбски учени са търсели връзка между книжовника и патриарха при следното положение: сръбски книжовник Ефрем пише за сръбски владетел на старосръбски език. Ясно е, че при това положение, първо, ще се търси да се идентифицира книжовник Ефрем с личността на патриарх Ефрем, защото последният е бил сръбски патриарх. Само фактът, че патриарх Ефрем е починал поне две години, преди да е могло, според тях, да бъде написано това произведение, е накарал сръбските учени да се откажат от тази връзка. Но сега обстоятелствата се променят значително: български книжовник Ефрем пише на среднобългарски език за някакъв владетел, най-вероятно български, и сега вече е ясно, че произведението в своя първоначален вид е било написано преди 1402 г. (най-вероятно през последните двадесет години на XIV в.).

Всичките факти, които са подтиквали сръбските учени към идентифицирането на Ефрем с патриарх Ефрем, се изменят, а единственият факт, който е противоречил на тяхната логика, сега може да потвърди тезата им. Към това трябва да признаем, че и начинът, по който са написани произведенията на Ефрем, и съдържанието им съвпадат с оскъдните данни за патриарх Ефрем в житието му. Като се има всичко това пред вид, наличието на единствения познат засега препис (извън пред-

ставеният Хилендарски сборник) в Югославия не може да се обясни само като случайност.

Разбира се, въпреки че Ефрем не е често срещано славянско име, възможността да го носят повече хора не е изключена. А оттук и възможността патриарх Ефрем и нашият книжовник да са различни личности. В същност липсата на повече информация за книжовник Ефрем, както и липсата на големи противоречия между известните ни факти за патриарх Ефрем и книжовника Ефрем най-добре обуславят идентифицирането им. Затова са абсолютно необходими повече данни за решаването на този важен въпрос. Едно е несъмнено — българската и славянските литератури, както и литературната история се обогатяват с откриването на още един творец.